

מרן הנאון הרב י. א. הלוי הרצוג
ראש הרבנים לישראל

גדרים ברין המלכות

(מתוך ספר בכת"י על התחיקה והמשפט במדינת ישראל)

מעין הקדמה

ב"ה. יום ב' לסדר: הגני נותן לו את בריתי שלו, י"ג תמוז תש"ח. ירושלים עיה"ק תוכב"א

מדינת ישראל העמידה לפנינו בעיות קשות הדורשות עיון ובירור מצד חכמי התורה. אני הייתי בין המתלהבים בשביל הרעיון של מדינה יהודית, אעפ"י שידעתי שיש בין גדולי התורה אוהבי ישראל כמוני מפחדים מפני הקמת המדינה. הם היו מוכנים להסתפק בעליה חפשית. אבל אני הכרתי בהכרה עמוקה שלא סגי "הא בלא הא", שלא תתגשם השאיפה לעליה חפשית בהעדרה של מדינה בעלת "סובריניות", כלומר, כח ממלכתי עצמאי. מלבד זאת נגמר בדעתי שמדינת ישראל צורך הכרחי חיוני היא לא רק מנקודת הראות של הצלת גפשות מאות אלפי אחינו שרידי החופת באירופא ורוח והצלה לאחינו בארצות האיסלם שהקנאות הדתית שולטת בהן, כגון, תימן עיראק וכו'. בלבי נקבעה הדיעה שזהו דבר שהיהדות עצמה מהבחינה הפנימית, זקוקה אליו במאד מאד, היה ברור לי כשמש בצהרים שהשואה האיומה שהשמידה את רוב האומה על גאוניה, רוב רבניה צדיקיה חסידיה, חכמיה וסופריה, משורריה ועסקניה, גרמה תזונה ביסודות האמונה הטמונים עמוק עמוק בלב המוני בית ישראל בעולם כולו, ופחדתי פחד, שאם השחר שהתחיל לעלות בארץ האבות והנביאים יתעלם ויסתתר, ח"ו, לזמן ארוך, תהיינה התוצאות מרות מאד עד כדי לסכן את עצם קיום היהדות עכ"פ בגולה, ולפיכך נבשלה אצלי הכרה מוצקת שהאמצעים להצלחת מאבקנו ההירואי בארץ ישראל היא דבר שנשמת האומה תלויה בה ושאין זו רק מלחמה לעזרת ישראל מיד צר, (שהיא מלחמת מצוה בלי ספק), אלא יותר מזה, מלחמה להצלת נשמת האומה. יחד עם זאת הרגשתי שהמדינה תעמיד אותנו בפני בעיות פנימיות קשות ומסובכות, אבל לא נרתעתי מפני כך. מה היה ביני ובין אלה חבירי הרבנים שאליהם רמזתי למעלה? בי נתקיים ופחד ורחב לבבך "פחד ורחב" גם יחד. אצלם נתקיים ופחד לבבך, בלי "ורחב". גם עכשיו

(*) לענין הנידון ע"ע התורה והמדינה, ב', מאמרו של הרב י. גרשוני, וכן של

כותב הטורים שם.

תעורך

אני עומד בלעת' והשקפתי, אני מאמין שטוף טוף בעזרת ה' יהי הכל בסדר, אך אני מתפלא הפלא ופלא על חוסר-הפעילות מצד הרוב הגדול של היהדות הנאמנה, עכשיו כשהמדינה היא כבר עובדה חיה וקיימת. אילו קמה המדינה היהודית אפילו לפני חמשים שנה, היו גם כן בעיות ידועות, אבל לא באותם הממדים ולא מאותו הקושי. אז היו רובא רובא של עם ישראל שומרי תורה ומצוה. היום לצערנו הגדול אין המצב כזה. הבעיות העיקרות המזדקפות לפנינו היום במלא קומתן הן: (א) הבטחת שמירת שבת קדשנו, עכ"פ בפרהסיא, כלומר השבת הציבורית, והבטחת שמירתה בצביונה האמתי על פי התורה שבכתב ושבעל פה. (ב) הבטחת הכשרות הציבורית, עד כמה שזה נתון בסמכותה ובכחה של הממשלה המרכזית ושל השלטון העירוני או המקומי. (ג) משפט התורה. (ד) להבטיח שלא תהא אפשרות של גישואין וגירושין עד כמה שזה נוגע ליהודים (בין שהם נתיני המדינה בין שהם נתינים זרים) אלא כדת משה וישראל. לעת עתה אצטמצם במסגרת של אות (ג). כמובן שלא היה יכול לעלות על הדעת של יהודי דתי באמת, שהמדינה היהודית תעזוב מקור מים חיים את תורתנו הק' לחצוב לה בורות בורות ומשפטים של עם אחר. הלא זו היתה מהפכה איומה מבפנים, וחלול ה' נורא מבחוץ. זה היה בבחינת נתינת גט כריתות, ח"ו, לתורת ישראל. כסבורים היינו שתיכף להכרזת המדינה יהיו הגורמים הקובעים בשטח הזה, נמלכים מיד עם סמכות התורה בארץ — כדת מה לעשות. אמנם כך הוא הנוהג בכל ארץ נכבשת שמשאירים לזמן את החוק הקיים מכבר שלא לגרום תזוזות לזעזועים קשים בעולם המסחר וכו', אך בד"א? אצל הגויים שאין להם משפט שהוא חלק מדתם, משא"כ אצלנו זהו דבר חמור מאד מאד לקיים אפילו לזמן מועט משפט שלא כתורה, בכלל, ומה גם משפט שהטילה עלינו הממשלה המנדטורית משפט זה, זו שבגדה בנו בתחילה בסתר ואח"כ בגלוי ושהפעילה כנגדנו את כחות המדבר בכוונה זדונית לכבות את נר ישראל אשר בעזרת צורו וגואלו התחיל עכשיו שואף זורח. וזהו כבר מבלי לדבר על מהות המשפט הקיים העשוי טלאים על גבי טלאים — חוק בריטי על גבי חוק טורקי. אפילו אם בריטניה היתה חופסת את מקומו של כורש, ואפילו אם היה המשפט הנידון כולו מחמדים הוא פסול מן המבט הלאומי — ובפרט הדתי, הרי הרעישו אבות העולם על ישראל ההולך להתדיין בערכאות של גויים, אפילו אם דיניהם כדינינו, ומכש"כ אם דיניהם אינם כדינינו. ולדעתי אלף פעמים גרוע מכל יחיד או יחידים או קהלה מישראל ההולכים לעש"ג, כשעם ישראל בארצו בתור שכזה דן עפ"י חוקים זרים. המבלי אין אלקים בישראל וגו'. כבר דן החשב"ק ז"ל על אלה המתדיינים בערכאות אפילו של המוסלמים כאילו מיקרים שם שם אלילים (שזהו אחד הנימוקים לחומר האיסור של ההתדיינות בעש"ג), שאעפ"י שהמוסלמים בודאי אינם עובדי אלילים כלל וכלל, הרי אינם מכירים בתקפה של תורת משה ואצ"ל של תורת חז"ל שלפי טענתם כבר סקעה. ולפיכך הם דנים עפ"י משפטים משלהם. וע"כ ההולך לפנייהם מייקר תורתם ומבטל תורת משה וחז"ל, ודנוהו כמייקר שם אלילים. ומעתה אני אומר שעם ישראל בתור שכזה ובארץ קדשו, כשהוא מזניח תורתנו הק' ודן עפ"י חוק זר, אעפ"י שהחוק ההוא איננו מתימר לנובע ממקור מעל-אנושי ואין לו אופי דתי, בכל זאת הרי הוא בועט בתורת אלקים חיים כפי שמסרוה ופירשוה הנביאים ורז"ל ורבותינו הפוסקים ממש רבינו עד היום, ותוצאותיו של מצב מחסיר ומכאיב זה מי ישרון! אם בנוגע למצב הקיים, היינו הסטטוס-קווא עוד יש מקום לטענות, אבל בנוגע לעתיד מה יש לטעון? הנה כבר הושיבו בתי דינים וקבעו משרד למשפטים ובית דין עליון, ותורת ישראל לא נזכרה ולא נפקדה, ולא עשו אותה, "אפילו כתורמוס הזה" ! כלום לא היתה מחובתה הראשונה של הממשלה

להכריז ולהודיע שכוונתה ומטרתה היא שעכ"פ אחרי תקופת המעבר הזאת, יבוא תור התורה, לדורות עולם, ושהיא עתידה לבקש הדרכה והוראה מפי חכמי התורה בנוגע לתקנות והשלמות על כל הרקע של משפט התורה, כשינתן לו תוקף מלכותי? ואפילו בתקופת המעבר, כלום לא היתה צריכה להושיב בכל בית דין משלה עכ"פ, חד דגמיר וסביר, ת"ח היודע להתמצא בחושן המשפט שלנו שיורה לשופטים את דין התורה ולהטיל עליהם דדון על פיו, עד כמה שזה לא פוגע בחוים וכר שנעשו בימי השלטון המנדטורי? ואם זה לא עשתה, הרי עכ"פ חייבת היתה להראות יחס הוגן והולם כלפי משפט תורתנו, שהיא חיינו ואורך ימינו! לא די לנו הצער הזה אלא שלמרות מאמציו הנמרצים של נציגנו בממשלה הרב פישמן שליט"א וכו' וכו' עוד לא הצלחנו להשיג החלטה לבטל את הקיפוחים הקשים של הסמכות של הרבנות בשטח של המצב האישי בהשוואה לבתי הדין הדתיים של המוסלמים! אוי לה לאותה בושה או לה לאותה כלימה! כבר מהבחינה הלאומית הוא ללא נשוא. ועתה, הגה אני חשבתי מחשבות מכבר להתכונן לקראת המפנה החדש ובה הצלחתי ליסד כאן ברמזו במכון הרי פישל לדרישת התלמוד מכון למשפט התורה לשם לימוד בעיון ובסדר בחשן המשפט ובדיני ממונות שבאבן העזר להכין דיינים מומחים מטובי כחות צעירים הבאים מהשיבות, וזאת שמחובת היהדות הדתית להתענין בכל לב במוסד חשוב חיוני זה וכן להשפיע על הממשלה להכירו באופן רשמי. יתר על כך, אני כבר באותם הימים כשהרבה דימו שהרעיון ע"ד ייסוד מדינה יהודית עצמאית מלכותית אינו אלא חזון שלא ניתן להתגשם לפני בוא משיח צדקנו שאפתי שתקום בתוכנו תנועה אדירה שמטרתה תהא להשפיע על המועצה המחוקקת העתידה להכניס במגלות התחוקה (קונסטיטוציה) סעיף יסודי שיקבע שהמשפט במדינה יהא משפט התורה. בידעי היטב היטב שיסתערו עלינו ויטענו שאם נעמיד הכל על שורת הדין ככתבה נתקל בקשיים עצומים ברקע של פסולי דיינות ועדות ומהבחינה של אי-הכושר הדתי של הרבה מהדיינים והעדים, וכן מבחינת הדין עצמו, כגון עדות נשים והתחלתי לתור על הצורך לבקש עצות ע"י קבלה כללית. ובעודי מעיין וחוקר וחותר, בינתיים אירעו המאורעות הגדולים, ומדינת ישראל קמה בע"ה ונהיתה לעובדה קיימת! עכשיו כשאני רואה אותו היחס האדיש רפו ידי והנה נופל בלבי ספק עצום, והוא, שאפילו אם נצליח למצוא עצות ותחבולות ולקבל הסכמות רוב גדולי התורה לכך, האם יעלה בידנו להשיג רוב למען הכנסת אותו סעיף יסודי לתוך קבלת התחוקה? ואם לא, כל הטורח הזה למה? אולם בכל זאת דעתי איתנה שעלינו לעשות את כל הדרוש לשם הכנת שופטים כשרים מן התורה, בלי שום דוחקים בלי שום עצות ותחבולות, בקיאים בדיני התורה על בוריה ויראי אלקים וכו', ומאומנים ומחונכים לתפקיד הקדוש והכבד ההוא. להכין מעין "ערוך השלחן" בצורה העלולה להתקבל אצל היוריסטים. זה כבר צורך הכרחי גם לבתי הדין הרבניים. יש כמה שטחים שבהם אנו זקוקים להשלמות, בשים לב להתפתחות החיים הכלכליים, וגם לתקנות במסגרת של תוה"ק. וכן יש צורך להקל במדה ידועה על הלימוד והעיון והשימוש במקורות — למעשה, התועלת תהיה כפולה — בשבילנו, וגם בשביל בתי המשפט של המדינה. הבה אפרש את דברי. אם אנחנו לא נוציא "אוצר משפטים" בצורה ההיא, מה יעשו היוריסטים שאינם יכולים להתמצא בחושן המשפט? הלא יקחו להם לקו ולמשקולת איזה קודיקס זר ונמצא שם שמים מתחלל בישראל וגם בעמים. אולם אם יהי' ספר כזה מוכן מצדנו, מסתבר שלא יתעלמו לגמרי מדיני התורה ויסגלו להם חלקים חלקים. ואם כי על פשרה כזו ג"כ התורה תתגור שק; אבל חילול השם לא יהי' כ"כ גדול.

ברם זאת היא לרעתי נקודה שרשית: על היהדות הדתית שומה, למצער, לעשות כל המאמצים האפשריים, שעל כל פנים תישאר במדינה היהודית קרן זווית לתורתנו הק', לאמר, שתהא הזכות נתונה לכל יהודי כשהוא נתבע לדין, בעניני ממונות לאו דווקא ברקע של המצב האישי, לפני בית משפט ממשלתי חילוני, לאמר: „לבית דין של הרבנות אני יורד“. מובן שיקבע זמן שבו עליו להענות להזמנתו של אותו הבית דין, ואם לא יופיע שיהא הכח ביד בית הדין לדונו שלא בפניו. מובן גם כן שיתקיים בית דין גדול לערעורים של הרבנות הראשית בירושלים עיה"ק, ת"ו. כמו כן מובן שנדרוש שפסקי הדין של בתי הדין של הרבנות לא יהיו נתונים לערעור לפני בית המשפט העליון הממשלתי, שברובו הגדול כפי שכבר אנו רואים עכשיו, יהי מורכב מאנשים שבכל הכבוד הראוי להם, הם בנוגע לבקאות בחושן המשפט הדיוטות גמורים.

אני מניח ג"כ שברקע של המצב האישי יישאר כח השיפוט של בתי הדין התורניים אחרי הערת הקיפוחים הנ"ל. זוהי לרעתי הדרך שתביא להשאת שורש וענף למשפט תורתנו הק'. עד אשר יערה רוח ממרום ויקיים, ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצין כבתחילה. ועתה חבירי רבני א"י וחור"ל, אחי ורעי! שימו נא לבבכם לדברי אלה, דברים מועטים הכוללים את המרובה, היוצאים מלב ונפש יהודי שאין לו בעולמו אלא טובת האומה בלבד, הנורמים מנפש יהודי הומיה וסוערת, השמחה בתקומת ישראל בארץ עריסתו, המברכת ברכת שהחיינו וגר' לזמן הנה, ואשר יחד עם זאת היא דואגת וחרדה לאמר „מה נעשה לאחותנו (זו תוה"ק ככתוב: אמור לחכמה אחותי את — עיין סנהדרין דף ה')“. ביום שידובר בה"ח שבה, שקלו, עיינו התבוננו בכובד הראש והיו נכונים ליום אשר בו נתאסף ב"ה בירושלים עיר קדשנו לשם דיונים והחלטות. בסיום דברי הנני קורא מעמקי הלב; למען הציל את המצב המסומנים לעיל באותיות א—ד הרי זהו צו השעה לכל אחינו הנאמנים לך ולתורתך, ללא הבדל מפלגה, שדרה ומעמד, התאחדו — התלכדו! ת"ל עוד לא אלמן ישראל, חושבני שבכח הליכוד והאיחוד נגיע ב"ה לקרוב לארבעים אחוז בבית הנבחרים, בפרלמנט של מדינת ישראל, וקולנו ימצא הד חזק גם בלב כמה מאלה שהתרחקו סחות או יותר מהשקפת העולם של היהדות הנאמנה.

צו השעה הוא! „מי לה' — יתן ידו להתאחדות זהיא, בצורה בולטת ממשית!“ יבואו תחילה ראשי המפלגות הדתיות, המזרחי, והפועל המזרחי, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, לידי הסכם הדדי והמה יקימו את המנגנון הדרוש לשם הגשמת הצו הגדול ההוא!

חשבתי לנכון להקדים את המאמר הקצר לקונטרס הנוכחי, וטעמי ונימוקי מובן מאליו.

ועתה אני תפלה להצלחת מדינת ישראל, אני תפלה לשלום מגיני ישראל המקדשים שם ישראל, וממילא שם שמים, ברוחם הכביר, בגבורתם המופתית, ישמרם שומר ישראל ועטרת נצחון יכתירם! אני תפלה לנותן התורה הבוחר בציון להשיב לב בנים אל אבותם — ואל חיק אמם — (עיין ירושלמי סוף מסכת ברכות) — ויהיה רצון מלפני אבינו שבשמים שנזכה במהרה לשמוח בירושלים הבנויה ובגאולת ישראל השלמה ובהרמת קרן התורה תוה"ק וקרן ישראל גם יחד, אמן, אמן!

המשפט במדינה היהודית

א. — — — והנה עד שאני טורח בפתרון הבעיה של ההתאמה בין משפט התורה למשטר דימוקרטי, בעיקרה, במדינה היהודית, אני כבר רואה תמהים עלי: „כל הטורח הזה למה? הלא בא אחד מאחרוני הראשונים, רבינו נסים ז"ל, והושיט לנו הכל בקנה ז", הר"ן ז"ל בדרשותיו דרשה י"א מניח שיש שני מיני משפטים בישראל, משפט התורה ומשפט המדינה, או משפט המלך. לפי דיני התורה רחוק שייענש החוטא, ובנקל הרוצח ייפטר, והוא הדין שיש קשיות בדיני ממונות על הרקע של דיני העדות. להשלים את משפט התורה בא משפט המלך. איני יודע אם מחבר הדרשות הוא רבינו נסים מגירונדי ז"ל, אחד מגדולי רבותינו ז"ל שלאחר חתימת התלמוד, אבל בכל אופן היה מגדולי הדורות. קבלת דעתו ודאי שהיתה מקילה לנו בהרבה, אבל אני רואה קשיים גדולים לישיבה. אחרי ועידת פיל כשעמדנו או לפני הצעת חלוקה וייסוד מדינה יהודית הזכרתי במכתב אל הגאון רח"ע ז"ל ע"ד עצות ודרכים להתגבר על הקשיים העומדים לפנינו בנוגע למינויים של נכרים שאינם בני ברית, שהרי חוק הוא בדיני התורה כל משימות שאתה משים לא יהיו אלא מקרב אחיך. והוא ז"ל בתשובתו רמו לדרשת הר"ן ז"ל הנ"ל. חזרתי וכתבתי לו שלדעתי אין זה מתקבל בתור פתרון, ושוב לא קיבלתי ממנו שום תשובה באותו ענין. נשארתי אני בדעתי, שלא יתכן שבמסגרת חוקי התורה נקבע מקום לשתי סמכויות מקבילות, כעין בתי המשפט של דין ובתי המשפט של יושר, בכח משפט המלך שנהגו באנגליא עד לתקופה ידועה.

ב. והנה נודמנה לידי חוברת מרב חשוב בשם „בתי המשפט בארץ ישראל“ שהופיעה לפני כמה שנים, פרי התלהבות שהולידה הצהרת בלפור ואחריה מינויו של הרברט סמואל לפחת יהודה. המחבר שאל בראש החוברת: (א) נניח כי כבר נמסר שלטון הארץ בידינו ועלינו למנות שופטים, האם לא נמנה גם אחד אשר איננו בן ברית, לאשר הם פסולים לדין? ומה גם בדבר עדותו, האם החוק המדיני יכול להבדיל בין התושבים? במשך דבריו הוא מביא את משפט דוד (שמואל ב' י"ג) ומתמה שהלא החוק לא יבדיל בין כבשת העני לכבשת העשיר ולא נמצא משפט מות על אשר לא חמל. כן גם פסק הדין „ואת הכבשה ישלם ארבעתים“ אינו כהלכה, כי ארבעה וחמשה אמרה תורה אך בגנב ולא בגולן. מלבד זה המעיין במשפטי התורה הערוכים לפנינו בכדי להכיר על ידם את אפני החיים החברתיים והחיים בכל גוניהם, אז בהיות ישראל בארצו, ימצא חסרון גדול, חסרון ספר חוקי שלם במקצוע חשוב ונחוץ של קיום החברה. יודעים אנחנו היום, כי בדין ודברים אשר בין אדם לחבירו או להציבור בכלל, לעמו וארצו, יש מלבד חוק האזרחים גם ספר חוקים מיוחד לעונשים, ולא לבד להורג נפש, אך גם נגד השולח יד ברכוש שאינו שלו, וזה מוכרח ומיוסד בהגיון. והנה המעיין בהלכות אלו לא ימצא עונש לא לבד לגונב וגזול ממון חבירו אשר מדין תורה יחוייב אך להשיב הגזילה וגם מלקות לא יחוייב. ועונש הכפל או הארבעה כמעט לא ימצא שישלם, לאשר רוב הגניבות הן באין רואים, וכפל לא יחוייב כי אם בהעדאת עדים. וגם המזיק גופו של חבירו, מפיל את שינו, מסמא את עינו, מדין תורה עליו אך

לשלם נזק צער ריפוי שבת ובושת. ובכן, איש אשר כסף לא נחשב בעיניו, או עני אשר לא ירא מעביטת השוטר, האם יוכל לעשות כאוות נפשו להכות עין אויביו, שן שונאו מבלי מפריע?... וגם רוצח כך, שלא יצא חייב כי יהרג וכו'. עכת"ד. ודאי שאלו דברי טעם, אבל מה היא תשובת המחבר הנכבד? — שמלבד דין התורה התקיים דין המלך, או דין המלכות שדנו עפ"י סברתם ועפ"י המסיבות, והם השלימו את החסרון. ואמנם המחבר אינו אומר בפירוש שבזה נפתור את הבעיה של קיפוחם של אינם יהודים ברקע. של מינוי השופטים ושל עדות אבל כך יש לנו להבין, כלומר שהמדינה היום, שהיא במקום המלך לפנינו, תעמיד בתי דין משלה בכח הסמכות שנמסר לה. ג"כ ביפוי כח מהתורה ושלא יהיו קשורים בדיני התורה, והם יתקנו הכל וימלאו את כל החסר.

ג. כאמור לעיל, אם באמת קיים סידור כזה בחוקת התורה, היה זה פותח גישה חדשה לכמה מהבעיות שעסקנו בהן ושנעסוק בהן, אבל במחקר היסטורי אין לנו עסק וגם לא יועיל לנו. מצד ההלכה לא באים בחשבון אלא מקורות מוסמכים של משפט התורה ועל פיהם אין יסוד להגחה זו של משפט כפלי או הקבלתי של שתי סמכויות. כל מה שיש לנו הוא דין המלך להרוג את הרוצח אף כשהוא פטור מדין הבית דין, אך אין זאת אומרת שכך נקבע לחוק שכל שהבי"ד מוצא שאדם זה רוצח במזיד אלא שמנקודות הלכותיות גרידא (חוקיות) אי אפשר לדונו למיתה, המלך הורגו*, ואמנם אין לטעון שאם כך מה כח בית דין יפה? ובית דין לדיני נפשות למה? שיש לאמר שניתן לבי"ד התפקיד לחקור ולבדוק וכשהוא מוצא שאיננו חייב מיתה לפי דין התורה, אזי ביד המלך להורגו. אלא שא"כ הורדת את הסנהדרין למין חוקר משפטי, וזה איננו מתקבל על הדעת. אך המצב עפ"י ההלכה הוא כזה: לדון דיני נפשות זהו בסמכותה ובתפקידה של הסנהדרין, (כלומר סנהדרין קטנה, דהיינו בי"ד של עשרים ושלושה סמוכין). אלא שאף לאחר שהסנהדרין פטרה את הגדון, יש כח ביד המלך, משום תיקון העולם, לצורך השעה להורגו, אבל אין זאת אומרת שהמלכות בישראל היתה לה חוקה מיוחדת שלא כתורה, שעל פיה היא דנה, ועל פיה היא ממנה שופטים ומכשירה עדים. אלא שבדין הרוצח, הדבר מסור לשיקול דעתו של המלך עפ"י מה שרואה המצב המוסרי של העם. ואם הרוצחים מועטים מאד ואין סכנה שע"י הזיכויים יתרבו שופכי דמים בישראל, אין למלך להזקק לזה כלל. [על כל פנים, בנקודה זו אני דן להלן]. ואין בזה גם משום ג"מ למעשה בשבילנו מאחר שבין כך וכך לא ידונו ברגיל דיני נפשות במדינה עד שיהיו לנו סמוכין ועד שיבנה המקדש, כמבואר לעיל. ולא ידונו אלא במשפט מאסר, וזה יהא מסור בידי בתי דין גבוהים, ועפ"י תקנות ידועות. וכדי לנעול דלת בפני עושי עולה לא יהיו זקוקים לכל החומר של דיני העדות שבמשפט התורה,

* כפי שביארתי (לעיל) בקונטרס „משפט הבנות“ פרק א': הפקר בי"ד, הכח של הפקר בי"ד נובע מכח מלכות ישראל. אך זהו ענין אחר: כח שעל פיו אפשר לחדש תקנות בעניני ממונות (ולפעמים שיוצאת מהן גם נ"מ לאיסורא) ע"י עצות ידועות, בהגבלות ידועות, ועיין לעיל.

אלא יהא להם הכח להשתמש באומדנא דמוכח כדי להגיע לידי פסק מחייב. ותפקידו של הנשיא, ראש המדינה, ממלא מקום המלך בישראל, הוא יהא לא לחייב אחרי שהבי"ד זיכה ולא להגדיל העונש, ואפשר שכחו יהא יפה להפחיתו או למחול לגמרי. אך זה עדיין טעון עיון ובירור.

ד. אחרי שהעירותי לעיל שקשה להעמיד יסוד על דרשות הר"ן דרשה י"א, מצאתי שדן בזה כבר הגאון ר' אברהם מסוכטשוב ז"ל, (שהיה כמעט יחידי בדורו, היינו בתקופה הראשונה של דורנו זה.) והנה הוא מסכם את דברי הר"ן ז"ל כדלהלן; (הוא ז"ל תפס לדבר ברור שדרשות הר"ן הם לרבינו נסים תלמידו של הרמב"ן ז"ל, ואולם הנראה שאינו אלא לרבינו נסים תלמיד הריטב"א ז"ל, מאה שנה אחרי רבינו נסים ז"ל מגירונדא בעל הפירושים וחיידושים), וז"ל: וראיתי לרבינו הר"ן בדרשותיו דרוש י"א: דמה ששאלו ישראל מלך למשפטים היה חטא, שרצו שעיקר משפטיהם יהיו מצד המלכות. ובאמת עיקר המשפטים מצד השופטים עפ"י התורה, ומה שהוא צורך לקיבוץ המדינה משלים המלך, ואף שמצינו בי"ד מכין ועונשין לצורך השעת זה היה בזמן שלא היה לישראל מלך, ונכלל בכח השופט שני ענינים כח המלך וכח השופט. ואפשר עוד לאמר שכל מה שנמשך למצוות התורה בין שהוא כפי הפשט הצודק, בין שהוא לצורך שעה נמסר לבי"ד, כאמרו ושפטו את העם משפט צדק, אבל תיקונים ביותר מזה נמסר למלך. עוד שם; „ומפני זה הוזהר המלך לבלתי רום לבבו מאחיו, כלומר שמתוך שהמלך רואה שאינו משועבד למשפטי התורה כמו השופט צריך אזהרה מרובה לבלתי יסור מן המצוה ולבלתי רום לבבו מאחיו, כפי היכולת. זה הגדולה שנותן לו השי"ת, אבל בשופט לא נצרך לכל זה ולכל אלו האזהרות לפי שיכלתו מועיל כפי משפט התורה באמת, ושפטו את העם משפט צדק, והזהירו שהמשפט לא יטהו בשום פנים באמרו לא תטה משפט והזהירו עוד שלא ליקח שוחד גם לשפוט צדק". והנה טרם שאני נגש להעיר בסיכומי של הגאון מסוכטשוב ז"ל, אקדים דברים אחדים: הסיכום הזה אינו כולל אל כל רעיונו של הר"ן. הוא ז"ל, כנראה לי, מקדם את פני הקושיא הגלויה: אם דיני התורה בגנב וגזלן ורוצח, אינם מספיקים לתיקון החברה המדינית, וצריכים השלמה ע"י משפט המלך, כפילות זו למה? למה ידון בי"ד תחילה את הגנב או את הגזלן, או את הרוצח, ויפטרנו מפני שעפ"י דיני העדות וכו' אין כח לחייבו כלל. ואם במקרה רחוק, יש עדות ברורה, וכו', עדיין אין כח להמית את הרוצח, שהרג בלי התראה או בלי התרת עצמו למיתה, או לחייב את הגנב אלא בכפל, ואת הגזלן אלא בתשלום הגזילה, ואין בזה בכדי לנעול דלת בפני עושי עוול, ומוכרחים להביאו אח"כ לבי"ד של המלך, לענשו כדי רשעתו ולרסן עושי עולה, היה צריך מלכתחילה להביאו לאותו הבי"ד? לזה מרמו הר"ן באמרו, שהגשת המשפט לבי"ד של חכמי התורה, והדיון בו והוצאת הפסק זהו ענין אלקי, כמו העבודה שבמקדש לקיים את הקשר האלקי בין הקב"ה והעם הקדוש, כלומר זהו ענין סודי. וכשם שמצוה לקדש עפ"י הראיה, אעפ"י שברור מתוך החשבון האסטרונומי, שיתקדש החדש בזמנו ואין בזה ספק כלל, כך מצוה לדון את הנאשם תחילה לפני בי"ד של התורה, אעפ"י שברור מעיקרא שלא יצא חייב בדין התורה, ואולם כמה קשה הדבר לאמרו, כמוכח, ומן ההכרח לפי עניות דעתי כמו שאמרתי, הוא להניח שהמשפט הקבוע הוא משפט

התורה, ואעפ"י שברוב המקרים יצא הנאשם פטור, הפשעים לא היו שכיחים בישראל, ואכן כשיש צורך שעה, הבי"ד בעצמם יכולים לענוש יתר על דין התורה. ובמקרים של רציחה, נתנה התורה כח למלך להעמיד ארץ במשפט המלכות. והיינו שבכלל תפקידם המיוחד של חכמי התורה הוא להעניש לצורך השעה שלא מדין התורה הגמור על חלול שבת ושחיתת המוסר וכדומה מן המצות שבין אדם למקום, וכגון במעשה שהיה בימי יונים באחד שרכב על הסוס בשבת ובזה שהטיח באשתו תחת התאנה, שלא אנסה לכך והיה בהסכמת שניהם והחטא הוא כלפי המקום, שהוא פגם בטהרת חיי האישות בישראל. ואולם בענין של רציחה, זהו מתפקיד המלך, לשמור על תיקון העולם, שלא ירבו שופכי דמים בישראל וניצולים ע"י ההגבלות שקבעה התורה במשפט המות. ואם תשאל הלא מצינו לחז"ל שענשו שלא מן התורה על גזילה, וכן דנו דין מיתה, לצורך שעה, ברוצח? — זה היה בזמן שכבר פסקה המלכות מישראל, ואז ניתן הכח הזה לבי"ד שהם אז גם במקום המלכות בישראל. והגאון ז"ל כבר העיר שמהרמב"ם ז"ל ברור שאין כח המלך יפה אלא במקרי רציחה, אבל לא בחילול שבת וכדומה (*), ומעתה אין כאן כפילות. ובנוגע למשפט העשיר שדן דוד מלכנו שהוא בן מות ואת הכבשה ישלם ארבעתים, אעפ"י שזה לא היה גנב אלא גזלן, ולא היה חייב ארבעה ומכש"כ שלא היה חייב מיתה, ובכלל אין מת ומשלם, ודוד הלא חשב שזו היתה עובדא, לא משל, הנה זה מדגים מה שאמרנו שיש כח למלך להעניש שלא מן התורה, בפשעים שבין אדם לחבירו ורציחה בראשם, ומובן מאליו שגזילה וכדומה בכלל. וזה היה בעיני דוד למיגדר מילתא, שגם פושע אכזרי כזה יפטר בספק רק לשלם דמי הכבשה, וזה ישפיע לרע על הציבור בכלל. תדע, שאם היה בכח בי"ד בזמן שיש מלך לדון בכגון זה עונש חמור שלא

(* שוב מצאתי באור שמח להגאון רמ"ש כהן ז"ל הלכות מלכים פרק ג' הלכה י' .שהמלך היה לו רשות לתקן העולם, היינו דווקא לרוצח, אבל בענינים שבין אדם למקום, כמו בהטיח באשתו תחת התאנה או ברכב על הסוס בשבת שזה אינו נוגע לתיקון המדינה כלל, אין שייך למלכי בית דוד רק לסנהדרין וברור". ואולם הוקשה לו מירושלמי סנהדרין פרק נגמר הדין בחסיד אחד שראה ששנים התיחדו בעליה ושכבו משכב זכר ואיימו עליו חזי דאנן תרי ואת חד, שפחדו שמא ילך אותו חסיד ויעיר עליהם בפני מרן ומרן דוד קטל לן, הרי דעל עריות היה הורג עפ"י עד אחד, ומתריך שאולי תכונה שהיה מעמיד אותם בקשרי המלחמה כמו שעשה לאוריה החתי, יעוי"ש, ומובן שזהו דוחק, והתירוץ לדעתי הוא לכאורה שהיה דוד מוטרן לסנהדרין לדונם שלפי ידיעתו את המצב אפשר שיחליט שיש בזה צורך שעה ותיקון העולם, וע"ז ילך החסיד תחילה לדוד, ומזה יהא מוכח שכל שהסנהדרין דנוהו ופטרוהו כבר אין בכח המלך לחזור ולדונו, ובמקרה כזה שידעו מראש שאין העדות מספיקה היו פונים תחילה למלך. אך קשה לחדש דבר כזה על יסוד אותה קושיא, ועולה בדעתי אחרת שבשעה שיש מלך במקרה של עדות בלתי מספיקה עפ"י דין תורה, אפילו אם מצאו שחייב מיתה כדי לעשות סיג לתורה, היו מעבירים את הדין למלך לבקש אישורו, ובעבירות מחוץ לרציחה היה המלך מבקש אישור מסנהדרין אם באו לפניו תחילה. אך במקרה של רציחה, לא היה המלך זקוק לאישור הסנהדרין ועדיין צ"ע. ואולי אפשר ג"כ שתועבה שאסורה גם לבני נח ונהרגים עליה יש בכח המלך לענוש מיתה עליה, כגון משכב זכר, וצ"ע.

מן התורה, מעיקרא באיזה מצב משונה נמצא נתן בבואו בדבר זה אל המלך, והיה לו למלך לשלחו תיכף לבית דין. למדנו מכאן שזה לא היה בסמכות של בי"ד כשיש מלך בישראל, ובמקום לשלחו אליהם שלא היה כח בידם והיה יוצא העשיר האכזרי בפסק קל, חרץ משפטו תיכף והוא הדין לרציחה וכדומה, שהיה אפשר להביא תיכף למלך, כשהיה צורך שעה בדבר. אלא שבמקרה שלא הובא למלך אלא להבי"ד והבי"ד הוכרח לפוטרו מדין התורה, אם ראו כשיש צורך שעה להמיתו היו משלחים אותו למלך, ובזה כנראה אנו יוצאים מן הסבך.

ה. ועתה נבוא לדברי הגאון ז"ל. הנה הוא מתמה על הר"ן, ז"ל, שלפי דבריו משמע שהמלך כשהיה דן לא היה דן עפ"י משפטי התורה אלא לפי שכלו, והרי מצינו (שבת נ"ו:) שיאשיהו דן דין תורה. ועוד מה מקום היה לו להחזיר כל דין שדן מן ח' עד בן י"ח, הלא דן לפי שכלו ואיזו טעות היה יכול להיות בזה. ולכאורה אין כאן קושיא, שכל דין שדן מן ח' עד בן י"ח, החזירו להן כדברי רז"ל, היינו לא מפני טעות אלא מפני שלא היה ראוי לדיינות בגיל כזה, ולעולם יתכן שדן עפ"י שכלו. אלא שמדברי מאור עינינו רש"י ז"ל לא משמע כך, שהוא פירש, מן ח' שישב על כסא מלכותו עד בן י"ח שמצא חלקיה את הספר ועיין ודקדק בתורה ובדיניה בכתב ובעל פה והבין שמא טעה בדינא, ואם מלכתחילה היה בכחו בתור המלך לדון עפ"י שכלו, מה זה היה עכשיו שמצא שלא דן כמשפטי התורה. אולם חוץ מזה יש לדקדק, הלא אפילו אם היה מוצא בדינין שפסקו כדיני תורה, היה מחוייב לחזור ולדון כיון שלא היה כשר אז לדיינות, ואין דינו דין. וגם יש לעיין אם היה כשר לחזור ולדון בעצמו דעביד אינש לאחזוקי דיבוריה, וצריך בי"ד אחר שיחזירו הדין, ועוד שסוף סוף כאן שלא נטל מזה ונתן לזה אלא שילם מכיסו, לא היה מקום לחזור ולדון כלל, והרי הרשות בידו לעשות צדקה אחרי המשפט, וזהו מתוך חסידות גדולה שהיתה במלך צדיק תמים זה, ומה שייך לאמר שאח"כ עיין שמא טעה בדינא, הרי לא היה צריך לעיין כלל, ועוד שהרי החזירו בכל הדינים שדן, וקשה לאמר שמצא שטעה בכל אחד מהם, וע"כ שכל דין לאו דווקא, וצ"ע. אך עכ"פ למדנו שדן בתורת דין תורה, לא עפ"י שכלו. שוב הקשה הגאון ז"ל שמפורש גם בדוד שדן דיני ממונות שבין אדם לחבירו, וכוונתו ז"ל שבדיני ממונות לא שייך הוראת שעה. ואולם בעצם הדבר יש לדקדק, כמו שדקדקנו (אך זה אינו נוגע לדברי הגאון מסוכטשוב ז"ל אלא לדברי הר"ן עצמם) שלפי מה שהוא מתבטא לא היה שייך לאמר שכח המלך צומצם להוראת שעה, שהרי כפי הצעת רעיונו, כמעט תמיד בנוגע לפושעים צריך דין התורה להשלמה. אכן בדיני ממונות דעלמא דבריו ז"ל מובנים שבזה בדרך כלל אין צריך להשלמה, והיה חטאם של ישראל בימי שמואל שביקשו להם מלך שישפוט את כל הדינים מצד המלכות, כלומר לפי שיקול הדעת בלי להזדקק לדיני התורה. אך לענין הנדון בקשר למדינה היהודית שהדבר נוגע להכשרת עדים ודיינים פסולים ופסולים למיניהם מאין היסוד לאמר שמכל הקושי הזה נחלץ, כמו שהתבטא הגאון ר' חיים עוזר ז"ל, ע"י דין המלכות, הרי אין זה מן המדה כלל, שא"כ בטלו דיני התורה גם בעניני ממונות, ואף בנוגע לפושעים בין אדם לחבירו בטלו שדין המלך לענוש יותר על דין התורה, היה דבר קבוע וקיים תמיד. (ואמנם הקשיתי על הר"ן ז"ל

שמבחינת השקפתו תמיד יש צורך בהשלמה, ואין זו הוראת שעה, וכבר תירצתי לעיל, יעייין שם). ראייה לדברי מה שנאמר שביקש שלמה לדון דיני נפשות שלא בעדים והתראה ויצתה בת קול וכו', כלומר שסבר שלמה שאין התורה דורשת עדים והתראה אלא לבירור הדבר וכשהשופט יש חכמת אלקים בקרבו כשלמה, אומדן דעתו כעדים והתראה, (אף בדיני נפשות) וע"ז יצתה בת קול שגזירת מלך היא בדיני נפשות ואין להתחכם כנגדה*). ואם הענין הוא שכמעט תמיד יש הכרח להשלים את דין התורה מפני תיקון העולם, ע"י משפט המלך, הלא עשה כדין. ומלבד מה שקשה שאם כך בית דין לדיני נפשות למה הוא בא, והסבירו של הר"ן קשה מאד כנ"ל, וע"כ שגם המלך אין כחו יפה לדון שלא בעדים והתראה, אלא כשמוצא שהשעה צריכה לכך, אבל לא תמיד שכשהדור מתוקן אין צורך בזה, ולא איכפת לנו אם זה הפושע שלפי שיקול דעתנו רצה נפש, ייפטר, בפסק הסנהדרין. ואמנם במקרים ידועים דנין אותו ב"ד לכיפה וזהו מהלכה. ומובן שאין זאת אומרת שבמקרים אחרים פטרוהו לגמרי מכל עונש, והדבר מסור לשיקול דעתם. שוב הביא האבני נזר ז"ל משלמה שהיה דן דיני ממונות שאמר מי יוכל לשפוט את עמך הכבד הזה, ופירשו רש"י לענין דיני ממונות, ושוב הקשה שאם היה המלך דן רק בהוראת שעה, הלא הוא דן לפי השכל, ולמה פירש רש"י ז"ל שחשש שמא יטעה בדין.

ו. ואולם כל הענין של תפקיד המלך בתור שופט טעון בירור. והנה האבני נזר ז"ל הפנה תשומת לבנו לכתבי הקודש, חז"ל והרמב"ם ז"ל: (א) שהמלך עיקר מינויו למשפטים ולמלחמות, כמ"ש הרמב"ם סוף פרק ו' מהלכות מלכים, שאין ממליכים מלך בתחילה אלא לעשות משפטים ומלחמות שנאמר ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם מלחמתנו, (ב) שלמה כשנתמנה למלך התפלל, ונתת לעבדך לב שומע לשפוט את עמך, וסיים כי מי יוכל לשפוט את העם הכבד הזה, (ג) שם מלכים ד', יהושפט בן אחילוד המזכיר, פירש"י איזה משפט שיבוא לפניו שיזכרנו ראשון, (ד) שמואל ב' ט"ו, ויהי כל איש אשר יהיה לו ריב לבוא אל המלך למשפט, (ה) מלכים ט"ו ויותר בן המלך שופט את עם הארץ ואמרו רז"ל כל דין שהיה דן היה אומרו בשם אביו. (ו) שבת דף נ"ד ע"ב, ביאשיהו שנאמר וכו' שכל דין שהיה דן מבן שמונה עד בן שמונה עשרה החזירו להן. (ז) משלי כ"ה ולב מלכים אין חקר פירש רש"י ז"ל שכמה דינים באים לפניהם וצריך לתת לב לכולם, (ח) סנהדרין י"ד: ושופטיך זה מלך וכ"ג, מלך דכתיב מלך במשפט יעמיד ארץ.

ואמנם יכול היה להביא עוד פסוקים, כגון בית דוד דינו לבוקר משפט; אביך דן דין עני ואביון וכו'. ועתה הנה אינו מתקבל על הדעת שכל סכסוך שבין יהודי ויהודי אחיהו מן ועד באר שבע היה בא למלך בירושלים, ואם אפילו היה זה

* ולענין דיני ממונות עין חו"מ סי' ט"ו סעיף ה' (המיוסד על הרמב"ם) שיש לדון דיני ממונות עפ"י הדברים שדעת הדיין נוטה להם שהם אמת, וכו', ועייין תשו' הרא"ש כלל ס"ח ובתשב"ץ ח"א כלל אומדנא, ענין פ', ולפיכך י"ל שפעמים שבי"ד מוצאים לסמוך על עדות הפסולים, מדין התורה, במקרה שדעת הדיין נוטה שדבריהם אמת ושהדבר חזק בלב הדיין שהוא כך, אך זה לא שייך למלך דווקא.

בגדר האפשרות, צא ופרנס „שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך“, והדעת גותנת שהמלך לא היה דן אלא דינים קשים שנסתלקו מהם השופטים המקומיים, מפני שהיו קשים בעצמם או שבעלי הדין היו אלמים, שרים וראשי צבא, וכדומה, או שהיו באים לערער לפניו על פסקי דין. ולא שהיה דן יחידי אלא בית דין עמו (*), כגון שנאמר בדוד שהיה אומר למפיבושת, מפיבושת רבי יפה דנתי יפה חייבתי יפה זכיתי, וזה לא דין המלכות במוכן המצומצם והמיוחד. וכי שאם הוא חכם מופלג בדור מחכמת משפטי התורה יפסיד בשביל שהוא מלך ישראל? והרי נאמר בית דוד דינו לבוקר משפט, ומלכי בית דוד דן ודנין אותם, ופשוט שהיו דנין במשפטי התורה, וכך נאה וכך יאה, למלכי בית דוד הצדיקים, מהרה ישיבם לנו מלך המשפט, ומה שאמרו ישראל ושפטנו מלכנו, הלא לכאורה תמוה; וכלום היה השופט חסר להם והלא שמואל ובית דינו קיים? אלא שהם הקדימו, אתה זקנת ושבת ובנים וגו'. ואילולי שאיני כדאי הייתי אומר שלא כדברי רבינו נסים ז"ל, עפר ואפר אני תחת כפות רגליו, אלא שבדיבורם זה לא חטאו כלל, ואדרבה שכוונתם היתה שימשיך לדונם כמו שדנם שמואל, היינו במשפטי התורה, שלא כמלכי אוה"ע שהיו דנים בשרירות אלמות ותקיפות ככל העולה על רוחם, אבל ע"כ אין הכוונה לדון כל הדינים שמתרחשים בארץ, אלא כמבואר לעיל.

ז. שוב הקשה על מה שאמר הר"ן שלא היה כח ביד בי"ד לדון הוראת שעה אלא בזמן שאין מלך בישראל, והרי המלך אין לו כח לדון מדין המלכות בהוראת שעה אלא את ההורג נפש, כמפורש ברמב"ם אבל לא את המחלל שבת וכדומה, ואיך דנו לסקילה, בימי יוונים, זה שרכב על הסוס בשבת, והר"ן ז"ל אומר שבזמן שאין מלך הם דנין מדין המלכות, בהוראת שעה. ואומר אני שאין זו פירכא על הר"ן, שבזמן שאין מלך בישראל, כגון בימי יוונים, דנים בית דין מדין המלכות בדברים שנמסרו להם, היינו שלמלך נמסר תיקון המדינה, לשבור זרוע רשע, אבל הבי"ד כשאין מלך הם ממשיכים לדון תוך מילוי תפקידם המיוחד לשמור את משמרת הקודש בעניינים שבין אדם למקום, לענוש גם שלא כתורה כשהשעה צריכה לכך. ואני אומר בכוונה „ממשיכים“, כלומר שמעולם לא כיוון הר"ן ז"ל שבזמן שיש מלך אין כח בי"ד יפה לענוש שלא מן התורה לצורך השעה על חילול שבת וכדומה, אלא שעונשין כאלה יש בידם גם אז, ורק בשטח הזה, ורק בידם, לא ביד המלך. ומה שאמר ש„אין כח ביד בי"ד לדון הוראת שעה בזמן שהיה מלך רק בזמן שאין מלך יש בהם דין מלכות“, כוונתו שבזמן שאין מלך יש בהם דין מלכות גם בדברים המיוחדים למלך, וכגון דיני הורגי נפש, ולא נפרכו דברי הר"ן ז"ל כלל. וכדומה לי שבזה כיוונתי אל האמת. וכד שכיבנא וכר, וזכותו של הר"ן ז"ל יעמוד לי בזה ובבא. ולענין מה שטען הגאון מסוכטשוב על הר"ן ששמע מדבריו כאילו המלך לא הוזהר בתור דיין שלא להטות משפט, והרי במדרש רבה פ' שופטים אמר רב אחא בא וראה שש מעלות היו לכסא של שלמה וכר, היה צווח לא תטה משפט

(* ע"י רמב"ם פ"ב מסנהדרין ה"ד, ה'.

וכו', אומר אני שמעולם לא כיוון הר"ן ז"ל שהמלך אינו מוזהר על כך כשהוא יושב ודן יום יום משפטים שבין איש לאיש, דיני ממונות, שאז הוא ככל שופט ודן עפ"י התורה, אלא שהוא משתמש בכח המלכות שבידו לייסר פושעים ולנעול דלת בפני עושי עוולה, הוא דן כפי שיקול דעתו, ואין מקום לאזהרת, לא תטה משפט, שכיון שדעתו מתישבת עליו שזה עשה עוול, וראוי לעונש יתר על דברי התורה, בכוונה למטרה הנ"ל, אין לפניו משפטים קבועים עפ"י התורה. ואזהרת לא תטה משפט כוונתה, לפי הבנת הר"ן, שלא יסטה משורת הדין הקבועה, ובמסיבות ההם אין לפניו משפט קבוע, אלא כפי מיטב שכלו, ומתוך כך שניתן לו כח כזה, יש חשש שמא ירום לבבו והוצרכה תורה להזהירו, לפי הבנת הר"ן כמפורש בדרשה הנ"ל, לבלתי רום לבבו ולבלתי סור וגו', מה שאין כן השופט שלא ניתן לו כח עצמאי כלל, אלא לפסוק עפ"י דין התורה, ויכול כל תלמיד קטן להוכיח לו שגטה משורת הדין, ובמה ירום לבבו. אך מה שקשה הוא שאין פירוש זה מתישב עם מה שאמרנו שגם בזמן שיש מלך, מודה הר"ן, שיש כח לבית דין לדון שלא מן התורה, למיגדר מילתא, בעבירות שבין אדם לאדם, ושוב יש חשש לבלתי רום לבבו. ויש לעורר עוד וקיצרתי.

מובן שלא דלותי את הענין עד סופו, ומכל מקום אני מוצא להוסיף משהו בענין דין המלך.